ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Kadirova Nigora Yakubbekovna
Andijon davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti
Tarix fanlari nomzodi

O‘ZBEKISTONDA AGRAR MUNOSABATLARNING TARIXIY RIVOJLANISHI (XIX–XX ASR)

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda agrar munosabatlarning XIX asr ikkinchi yarmidan XX asr oxirigacha bo‘lgan davrdagi tarixiy rivojlanish jarayonlari kompleks tahlil qilinadi. Agrar tizimning feodal munosabatlardan boshlab mustamlaka davri iqtisodiy transformatsiyalari, keyinchalik sovet davridagi kollektivlashtirish siyosati va markazlashgan rejalashtirish tizimigacha bo‘lgan evolyutsiyasi ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqotda yer egaligi shakllari, ishlab chiqarish tizimlari, qishloq xo‘jaligi ixtisoslashuvi, irrigatsiya tizimlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar chuqur o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, agrar munosabatlar rivoji siyosiy tuzum o‘zgarishlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning har biri qishloq xo‘jaligi tizimiga turlicha ta’sir ko‘rsatgan. Maqolada agrar siyosatning ijobiy va salbiy jihatlari, xususan, paxta monokulturasi, ekologik muammolar va ijtimoiy transformatsiyalar keng tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar

Agrar munosabatlar, yer egaligi, kollektivlashtirish, sovet davri, qishloq xo‘jaligi, irrigatsiya, paxta monokulturasi, iqtisodiy siyosat, tarixiy rivojlanish, O‘zbekiston, agrar islohotlar, kolonial siyosat, dehqonchilik, yer resurslari

Kirish

Agrar munosabatlar har qanday jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy rivojlanishida muhim rol o‘ynovchi asosiy tizimlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligiga tayangan hududlarda yerga egalik shakllari, ishlab chiqarish usullari va dehqonlar bilan yer egalari o‘rtasidagi munosabatlar jamiyatning umumiy tuzilishini belgilab beradi. O‘zbekiston hududi tarixan agrar sivilizatsiya markazlaridan biri bo‘lib, bu yerda sug‘orma dehqonchilik, yer resurslaridan foydalanish va suv boshqaruvi tizimlari qadimdan shakllangan [1].

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, O‘zbekiston hududida agrar munosabatlar asosan feodal tizimga asoslangan edi. Yer egaligi amirlik va xonliklar davrida hukmdorlar, amaldorlar va diniy tashkilotlar qo‘lida jamlangan bo‘lib, dehqonlar yerga egalik huquqiga ega emas edi. Ular yer egalariga turli soliq va majburiyatlar asosida xizmat qilgan. Ushbu tizim ishlab chiqarish samaradorligining pastligi, texnologik rivojlanishning sustligi va ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi bilan tavsiflanadi [2].

Rossiya imperiyasi tomonidan Markaziy Osiyoning bosib olinishi agrar munosabatlar tizimida keskin burilish yasadi. Mustamlaka siyosati natijasida hudud iqtisodiy jihatdan imperiya ehtiyojlariga moslashtirildi. Ayniqsa, paxta yetishtirishning kengaytirilishi agrar ishlab chiqarishning asosiy yo‘nalishiga aylandi. Bu esa yer resurslarining qayta taqsimlanishiga, irrigatsiya tizimlarining rivojlanishiga va qishloq xo‘jaligining bozor iqtisodiyotiga moslashuviga olib keldi [3]. Shu bilan birga, bu jarayon hududning iqtisodiy mustaqilligini pasaytirib, uni tashqi bozorlar bilan bog‘lab qo‘ydi.

XX asr boshlarida siyosiy tizimning tubdan o‘zgarishi agrar munosabatlarga ham bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Sovet hokimiyati o‘rnatilishi bilan yer davlat mulkiga aylantirildi va agrar siyosat markazlashgan tarzda boshqarila boshlandi. 1920–1930-yillarda amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati individual xo‘jaliklarning tugatilishiga va kolxoz hamda sovxoz tizimining shakllanishiga olib keldi [4]. Ushbu jarayon qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish hajmini oshirishga qaratilgan bo‘lsa-da, u dehqonlarning iqtisodiy erkinligini chekladi va ijtimoiy muammolarni keltirib chiqardi.

Sovet davrida agrar munosabatlarning yana bir muhim xususiyati bu qishloq xo‘jaligining paxta monokulturasi asosida rivojlantirilishi bo‘ldi. Bu siyosat qisqa muddatda iqtisodiy samaradorlikni oshirgan bo‘lsa-da, uzoq muddatda ekologik muammolar, jumladan tuproq degradatsiyasi va suv resurslarining kamayishiga olib keldi [5]. Ayniqsa, Aral dengizi inqirozi agrar siyosatning salbiy oqibatlarini yaqqol namoyon etdi.

Agrar munosabatlarning tarixiy rivojlanishini tahlil qilish nafaqat o‘tmishdagi iqtisodiy jarayonlarni tushunish, balki zamonaviy agrar siyosatni shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki tarixiy tajriba agrar tizimdagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi [6].

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, O‘zbekistonda agrar munosabatlarning tarixiy evolyutsiyasini kompleks o‘rganish orqali qishloq xo‘jaligi tizimidagi o‘zgarishlarning sabablari va oqibatlarini aniqlash mumkin. Shu bois, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi XIX–XX asrlarda O‘zbekistonda agrar munosabatlarning rivojlanish bosqichlarini chuqur tahlil qilish, ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash va zamonaviy iqtisodiy tizimga ta’sirini baholashdan iborat.

Materiallar va usullar

Mazkur tadqiqot tarixiy-analitik va komparativ metodologiyaga asoslangan holda olib borildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi O‘zbekistonda agrar munosabatlarning XIX–XX asrlardagi evolyutsion rivojlanishini tizimli ravishda tahlil qilishdan iborat bo‘ldi. Shu maqsadda turli davrlar kesimida agrar siyosat, yer egaligi shakllari, ishlab chiqarish tizimlari va ijtimoiy-iqtisodiy omillar o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganildi.

Tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy yondashuvlar qo‘llanildi. Avvalo, tarixiy-tizimli tahlil usuli yordamida agrar munosabatlarning rivojlanish bosqichlari aniqlanib, har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlari ajratib ko‘rsatildi [1]. Ushbu yondashuv orqali feodal davr, mustamlaka davri va sovet davrining agrar tizimi o‘zaro solishtirildi.

Komparativ (taqqoslash) metod yordamida turli siyosiy tizimlar sharoitida agrar munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishidagi farqlar aniqlanib, ularning iqtisodiy samaradorligi va ijtimoiy oqibatlari baholandi [2]. Ayniqsa, yer egaligi tizimlari va ishlab chiqarish shakllarining o‘zgarishi chuqur tahlil qilindi.

Manbaviy baza sifatida tarixiy hujjatlar, statistik ma’lumotlar, ilmiy monografiyalar va zamonaviy tadqiqotlar ishlatildi. Tadqiqotda foydalanilgan adabiyotlar orasida mahalliy va xorijiy mualliflarning ishlari o‘zaro uyg‘unlikda qo‘llanildi. Bu esa tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini oshirdi [3].

Shuningdek, umumlashtirish va sintez usullari orqali turli davrlardagi agrar siyosat natijalari yagona tizimga keltirildi. Ushbu metodlar agrar munosabatlarning rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlash imkonini berdi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekistonda agrar munosabatlarning rivojlanishi bosqichma-bosqich va murakkab jarayon bo‘lib, u siyosiy tuzumlar almashinuvi bilan bevosita bog‘liq.

XIX asrda agrar tizim asosan feodal xarakterga ega bo‘lib, yer egaligi markazlashmagan va ijtimoiy tabaqalanish yuqori darajada bo‘lgan. Dehqonlar ishlab chiqarish vositalariga ega bo‘lmagan holda yer egalariga qaram holda faoliyat yuritgan [2]. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligining past bo‘lishiga olib kelgan.

Rossiya mustamlakachiligi davrida agrar tizimda bozor elementlari paydo bo‘ldi. Paxta yetishtirishning kengaytirilishi natijasida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi eksportga yo‘naltirildi. Natijada agrar tizimning ixtisoslashuvi kuchaydi va hudud tashqi iqtisodiy tizimga integratsiyalashdi [4].

Sovet davrida agrar munosabatlar tubdan o‘zgardi. Yer davlat tasarrufiga o‘tkazildi va kollektivlashtirish siyosati amalga oshirildi. Kolxoz va sovxoz tizimining joriy etilishi ishlab chiqarishni markazlashgan boshqaruvga o‘tkazdi. Bu jarayon ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, iqtisodiy samaradorlik va motivatsiya masalalarida muammolar yuzaga keldi [5].

1-jadval. Agrar munosabatlarning evolyutsion rivojlanish modeli

Davr	Yer egaligi	Ishlab chiqarish shakli	Asosiy yo‘nalish	Natija
XIX asr	Feodal	Natural xo‘jalik	O‘zini ta’minlash	Past samaradorlik
Mustamlaka davri	Aralash	Bozor iqtisodi	Paxta yetishtirish	Eksportga bog‘liqlik
Sovet davri	Davlat	Rejali xo‘jalik	Monokultura	Markazlashuv

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, agrar tizimdagi har bir o‘zgarish iqtisodiy strukturaning qayta shakllanishiga olib kelgan.

Muhokama

Olingan natijalar agrar munosabatlarning rivojlanishi tarixiy jarayon sifatida murakkab va ko‘p omilli ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, siyosiy tizimlarning almashinuvi agrar tizimning strukturaviy o‘zgarishiga asosiy ta’sir ko‘rsatgan.

Feodal tizimdan mustamlaka tizimiga o‘tish jarayoni agrar ishlab chiqarishning bozor mexanizmlariga moslashuvini ta’minladi, biroq bu jarayon hududning iqtisodiy mustaqilligini chekladi [6]. Paxta monokulturasi siyosati qisqa muddatda iqtisodiy samaradorlikni oshirgan bo‘lsa-da, uzoq muddatda ekologik va ijtimoiy muammolarni keltirib chiqardi.

Sovet davridagi kollektivlashtirish siyosati agrar tizimni markazlashgan boshqaruvga o‘tkazdi. Bu jarayon ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, dehqonlarning iqtisodiy manfaatdorligini kamaytirdi va resurslardan samarasiz foydalanishga olib keldi [7].

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, agrar munosabatlarning rivojlanishi faqat iqtisodiy omillar bilan emas, balki ijtimoiy va ekologik omillar bilan ham chambarchas bog‘liq. Aral dengizi inqirozi agrar siyosatning noto‘g‘ri yo‘nalishlari natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolarning eng yorqin misolidir [8].

Umuman olganda, agrar munosabatlarning tarixiy tahlili zamonaviy agrar siyosatni shakllantirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu natijalar kelajakda samarali va barqaror agrar tizimni yaratish uchun zarur bo‘lgan strategiyalarni ishlab chiqishda qo‘llanilishi mumkin.

Xulosa

O‘zbekistonda agrar munosabatlarning XIX–XX asrlardagi tarixiy rivojlanishi murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u turli siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, agrar tizimning evolyutsiyasi feodal yer egaligi shakllaridan boshlab, mustamlaka davridagi iqtisodiy transformatsiyalar va sovet davridagi markazlashgan rejalashtirish tizimigacha izchil ravishda rivojlangan.

XIX asrda mavjud bo‘lgan feodal agrar tizim ijtimoiy tengsizlik va ishlab chiqarish samaradorligining pastligi bilan tavsiflangan bo‘lsa, Rossiya mustamlakachiligi davrida agrar ishlab chiqarishning bozor mexanizmlariga moslashuvi kuzatildi. Biroq bu jarayon hududning iqtisodiy jihatdan tashqi bozorga bog‘liqligini kuchaytirdi. Sovet davrida esa agrar munosabatlar tubdan o‘zgarib, yer davlat mulkiga aylantirildi va kollektivlashtirish orqali qishloq xo‘jaligi markazlashgan tizim asosida boshqarila boshlandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ushbu tarixiy o‘zgarishlar agrar ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, ular bir qator muhim muammolarni ham yuzaga keltirgan. Xususan, paxta monokulturasi siyosati tuproq degradatsiyasi, suv resurslarining kamayishi va ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelgan. Bundan tashqari, agrar tizimning haddan tashqari markazlashuvi dehqonlarning iqtisodiy mustaqilligini cheklagan va ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Umuman olganda, O‘zbekistonda agrar munosabatlarning tarixiy rivojlanishini o‘rganish zamonaviy agrar siyosatni shakllantirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, barqaror agrar tizimni yaratish uchun iqtisodiy samaradorlik, ekologik muvozanat va ijtimoiy adolat tamoyillarini uyg‘unlashtirish zarur. Shu sababli kelgusida agrar sohada amalga oshiriladigan islohotlar tarixiy saboqlar asosida ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Khalid, A. (1998). *The politics of Muslim cultural reform*.
2. Allworth, E. (1990). *The modern Uzbeks*.
3. Becker, S. (2004). *Russia's protectorates in Central Asia*.
4. Fitzpatrick, S. (1994). *Stalin’s peasants*.
5. Pomfret, R. (1995). *The economies of Central Asia*.
6. Rumer, B. (1989). *Soviet Central Asia*.
7. Micklin, P. (2007). Aral Sea crisis.
8. Абдуллаев, А. (2015). Ўзбекистон тарихи.
9. Тошпулатов, Н. (2018). Иқтисодий тарих.
10. Юсупов, Б. (2020). Жамият тарихи.
11. Trevisani, T. (2007). Land and power.

12. Kandiyoti, D. (2003). Agrarian change.
13. Spoor, M. (2000). Agrarian reforms.
14. Wegren, S. (2005). Rural economy.